ZAMONAVIY O'ZBEK TILIDA QISQARTMA BIRLIKLARNING SHAKLLANISHI VA QO'LLANISHI

Tursunova Fotima Shuhratjon qizi
Turan International University BT-24 AU guruh talabasi
saidmurodtursunov76@gmail.com

Zumradxon Jonbo'tayeva Abdujabborovna
Turan International University Filologiya kafedrasi dotsenti v.b.(PhD).
DOI:https://doi.org/10.5281/zenodo.23432689

Annotatsiya. Mazkur maqolada zamonaviy o'zbek tilida qisqartma birlik -larning shakllanish xususiyatlari, strukturaviy turlari va turli nutqiy sohalarda qo'llanishi lingvistik jihatdan tahlil qilinadi. Qisqartmalar tilning leksik va derivat- sion tizimida muhim o'rin tutib, nutqni ixchamlashtirish, axborotni tez va qulay yetkazish hamda terminologik birliklarni qisqa shaklda ifodalashga xizmat qiladi. Globallashuv, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, davlat boshqaruvi, iqtiso -diyot va ta'lim sohalarining rivojlanishi natijasida o'zbek tilida qisqartma birlik -larning qo'llanish doirasi kengayib bormoqda. Maqolada qisqartmalarning harfiy, bo'g'inli va aralash shakllari, ularning so'z yasalishi bilan munosabati, imloviy xususiyatlari hamda nutqiy vazifalari misollar asosida yoritiladi. Shuningdek, qisqartmalarning me'yoriy qo'llanishi, ularni izohlash va matnda bir xilda ishlatish masalalari muhokama qilinadi. Tahlil natijalari qisqartma birliklar zamonaviy o'zbek tilining ixchamlik va kommunikativ samaradorlik imkoniyatlarini kengaytiruvchi muhim vositalardan biri ekanini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: qisqartma birliklar, abbreviatura, akronim, leksik birlik, so'z yasalishi, harfiy qisqartma, bo'g'inli qisqartma, aralash qisqartma, terminologiya, imlo me'yorlari.

Аннотация. В статье анализируются особенности образования сокращённых единиц в современном узбекском языке, их структурные типы и функциони -рование в различных сферах коммуникации. Сокращения занимают важное место в лексической и словообразовательной системах языка, обеспечивая компактность речи, оперативную передачу информации и краткое выражение терминологических понятий. В условиях глобализации и развития информа -ционно-коммуникационных технологий, государственного управления, эконо мики и образования сфера употребления сокращённых единиц в узбекском языке расширяется. На конкретных примерах рассматриваются буквенные, слоговые и смешанные сокращения, их связь со словообразованием, орфогра фические особенности и коммуникативные функции. Особое внимание удел -яется нормативному употреблению сокращений, их расшифровке и единооб- разию в письменных текстах. Результаты анализа показывают, что сокращён ные единицы являются важным средством повышения компактности и комму никативной эффективности современного узбекского языка.

Ключевые слова: сокращённые единицы, аббревиатура, акроним, лексическая единица, словообразование, буквенное сокращение, слоговое сокращение, смешанное сокращение, терминология, орфографические нормы.

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Annotation. This article examines the formation, structural types, and usage of abbreviated units in contemporary Uzbek. Abbreviations play an important role in the lexical and word-formation systems of the language by making communication more concise, facilitating the rapid transmission of information, and providing shortened forms of terminology. Globalization and the development of information and communication technologies, public administration, economics, and education have expanded the use of abbreviations in Uzbek. The article discusses initiallet -ter, syllabic, and mixed abbreviations, their relationship with word formation, their orthographic features, and their communicative functions through illustrative exam ples. It also addresses standardized usage, the explanation of abbreviations, and consistency in written texts. The analysis suggests that abbreviated units are an important linguistic resource for increasing conciseness and communicative efficiency in contemporary Uzbek.

Keywords: abbreviated units, abbreviation, acronym, lexical unit, word formation, initial-letter abbreviation, syllabic abbreviation, mixed abbreviation, terminology, orthographic norms.

Kirish

Til jamiyatning kommunikativ ehtiyojlari asosida muntazam rivojlanib boradigan ijtimoiy hodisadir. Jamiyat hayotida yuz berayotgan siyosiy, iqtisodiy, ilmiy va texnologik o‘zgarishlar tilning lug‘at tarkibiga, so‘z yasalish usullariga hamda nutqiy ifoda vositalariga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Zamonaviy kommunikatsiya sharoitida axborotni tez, aniq va ixcham yetkazishga bo‘lgan ehtiyojning ortishi qisqartma birliklarning keng qo‘llanishiga sabab bo‘lmoqda.

Qisqartma birliklar bir yoki bir nechta so‘zdan tashkil topgan nom va birikmalarning muayyan qismlarini qisqartirish orqali hosil qilinadi. Ular, ayniqsa, davlat boshqaruvi, ta’lim, fan, tibbiyot, iqtisodiyot, axborot texnologiyalari va ommaviy axborot vositalarida faol qo‘llanadi. Masalan, OTM — oliy ta’lim muassasasi, OAV — ommaviy axborot vositalari, BMT — Birlashgan Millatlar Tashkiloti, IT — axborot texnologiyalari kabi birliklar yozma va og‘zaki muloqotda uchraydi.

Qisqartmalar tilning ixchamlik tamoyilini ta’minlash bilan birga, terminologik tizimni tartibga solish va maxsus tushunchalarni standart shaklda ifodalashga ham xizmat qiladi. Biroq ularning ortiqcha yoki izohsiz ishlatilishi, bir xil tushuncha uchun turli shakllarning qo‘llanishi matnning tushunarliligiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin.

Shu sababli zamonaviy o‘zbek tilida qisqartma birliklarning shakllanish mexanizmlari, strukturaviy turlari, qo‘llanish xususiyatlari va imloviy me’yorlarini o‘rganish dolzarb ilmiy masalalardan biri hisoblanadi.

Tadqiqotning maqsadi va metodlari

Maqolaning asosiy maqsadi zamonaviy o‘zbek tilida qisqartma birliklarning shakllanish usullarini, strukturaviy xususiyatlarini va turli nutqiy sohalarda qo‘llanishini aniqlashdan iborat. Ushbu maqsadni amalga oshirish uchun quyidagi vazifalar belgilandi: qisqartma birliklarning lingvistik mohiyatini yoritish;

qisqartmalarning asosiy strukturaviy turlarini tasniflash; ularning shakllanish usullarini misollar asosida tahlil qilish; qisqartmalarning nutqiy va terminologik vazifalarini aniqlash; qisqartmalarni yozish va qo‘llash bilan bog‘liq me’yoriy masalalarni ko‘rib chiqish.

Maqolada tavsifiy, strukturaviy, tasniflash va kontekstual tahlil metodlaridan foydalanildi. Misollar zamonaviy o‘zbek tilidagi keng tarqalgan qisqartmalar hamda xalqaro qisqartmalarning qo‘llanish xususiyatlarini ko‘rsatishga qaratilgan.

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Qisqartma birliklar ko‘p komponentli nomlar yoki so‘z birikmalarining ixcham shaklda ifodalanishi natijasida yuzaga keladi. Tilshunoslikda bu jarayon qisqartirish, abbreviatsiya yoki abbreviatsion so‘z yasalishi bilan bog‘liq holda o‘rganiladi.

Qisqartmalar odatda nutqiy tejamkorlik, axborot uzatish tezligi va nomlarning takroriy qo‘llanishini kamaytirish ehtiyojidan kelib chiqadi. Masalan, oliy ta’lim muassasasi birikmasining OTM shaklida qo‘llanishi yozma matnni ixchamlashtiradi va mazmunni qisqa shaklda ifodalash imkonini beradi.

Qisqartmalarni o‘rganishda ularni oddiy grafik qisqartirishlardan farqlash muhim. Ayrim shakllar faqat yozuvda so‘zning qisqartirilgan ko‘rinishi sifatida ishlatiladi, boshqalari esa mustaqil talaffuz qilinadigan va barqaror qo‘llanadigan birlikka aylanadi. Masalan, va boshq. shakli grafik qisqartma bo‘lsa, BMT tashkilot nomining harfiy qisqartmasidir. Qisqartma birliklarning leksik tizimdagi o‘rni ularning qo‘llanish chastotasi, tushunarliligi, grammatik shakllanish imkoniyati va ma’lum tushunchaga barqaror bog‘lanishi bilan belgilanadi. Zamonaviy o‘zbek tilidagi qisqartmalar tuzilishi va hosil bo‘lish usuliga ko‘ra bir necha turga ajratilishi mumkin.

Harfiy qisqartmalar birikma tarkibidagi so‘zlarning bosh harflari yoki nomning asosiy qismlarini ifodalovchi harflar asosida hosil qilinadi. Misollar:

BMT — Birlashgan Millatlar Tashkiloti;
OAV — ommaviy axborot vositalari;
OTM — oliy ta’lim muassasasi;
DTS — davlat ta’lim standarti;
IT — axborot texnologiyalari.

Bu shakllar rasmiy hujjatlar, ilmiy maqolalar, ta’limga oid materiallar va ommaviy axborot vositalarida keng uchraydi. Harfiy qisqartmalarning afzalligi ularning ixchamligidir. Shu bilan birga, noma’lum qisqartmalar o‘quvchi uchun tushunarsiz bo‘lishi mumkin. Shuning uchun ilmiy yoki rasmiy matnda birinchi marta qo‘llanganda to‘liq nomini berish, undan keyin qisqartmadan foydalanish maqsadga muvofiq. Bo‘g‘inli qisqartmalar so‘zlarning ma’lum bo‘g‘inlari yoki qismlarini birlashtirish orqali hosil qilinadi. Bunday shakllar ayrim tashkilotlar, muassasalar yoki murakkab nomlarning ixcham variantlarida uchrashi mumkin.

Bo‘g‘inli qisqartmalarni tahlil qilishda ularning tarkibiy qismlari va amalda qanday talaffuz qilinishini hisobga olish lozim. O‘zbek tilida har bir qisqartma turi bir xil darajada mahsuldor emas; shu sababli bo‘g‘inli shakllarni misollar va tegishli manbalar asosida tasniflash zarur. Aralash qisqartmalar so‘zning bir qismi, bo‘g‘in yoki harfiy element boshqa tarkibiy qism bilan birlashtirilishi orqali shakllanadi. Ularning tuzilishi nomning ixchamligini ta’minlashga xizmat qiladi.

Bunday birliklarning ayrimlari muayyan soha yoki tashkilot doirasida qo‘llanadi. Ularni tahlil qilishda qisqartmaning rasmiy shakli, to‘liq nomi va amaliy qo‘llanishini tekshirish muhimdir. Grafik qisqartmalar asosan yozma nutqda so‘z yoki birikmaning qisqartirilgan shaklini ifodalaydi. Masalan:

va boshq. — va boshqalar; sh.k. — shu kabilar; t. — taxminan, ayrim matnlarda kontekstga qarab boshqa ma’nolarda ham ishlatilishi mumkin; prof. — professor;

akad. — akademik.

Grafik qisqartmalar, odatda, mustaqil leksik birlik sifatida shakllanmaydi, balki yozuvdagi tejamkorlikni ta’minlaydi. Ularning nuqta bilan yozilishi yoki boshqa imloviy xususiyatlari tegishli imlo qoidalari va matn turiga muvofiq belgilanadi. Zamonaviy o‘zbek tilida qisqartmalarning yuzaga kelishi bir qator lisoniy va nolisoniy omillar bilan izohlanadi.

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Nutqiy tejamkorlik qisqartmalarning shakllanishida muhim rol o'ynaydi. Ko'p komponentli nomlarning takroran ishlatilishi ularni ixcham shaklda ifodalashga ehtiyoj tug'diradi. Masalan, oliy ta'lim muassasasi birikmasini OTM shaklida qo'llash matnni qisqartiradi.

Terminologik ehtiyoj yangi fan va texnologiya sohalarida qisqartmalarning ko'payishiga sabab bo'ladi. Murakkab terminlar, tashkilotlar va standartlarning qisqa shakllari mutaxassislar o'rtasidagi muloqotni osonlashtiradi.

Ijtimoiy va institutsional taraqqiyot turli tashkilotlar, idoralar, dasturlar va loyihalar nomlarining paydo bo'lishi bilan bog'liq. Bunday nomlar ko'pincha rasmiy qisqartmalar orqali ifodalanadi.

Xalqaro aloqalar va raqamli kommunikatsiya inglizcha qisqartmalarning ham o'zbek tilidagi matnlarda ko'p uchrashiga olib kelmoqda. Masalan, IT, AI va URL kabi shakllar tegishli texnologik yoki axborot kontekstlarida qo'llanadi. Biroq ularning ayrimlari o'zbek tilida mustaqil ravishda yaratilgan qisqartmalar emas, balki xalqaro terminologiyadan olingan shakllardir.

Demak, qisqartmalarning shakllanishi faqat tilning ichki qonuniyatlari bilan emas, balki jamiyatning axborotga bo'lgan ehtiyoji va terminologik taraqqiyoti bilan ham belgilanadi.Qisqartma birliklar zamonaviy o'zbek tilining ko'plab funksional uslublarida qo'llanadi. Ularning ishlatilish darajasi matnning maqsadi, auditoriyasi va mavzusiga bog'liq.Ta'lim tizimida OTM, DTS kabi qisqartmalar ishlatiladi. Ular rasmiy hujjatlar, ta'limga oid hisobotlar, ilmiy maqolalar va o'quv materiallarida uchrashi mumkin.Ilmiy matnlarda qisqartmalardan foydalanish takrorlarni kamaytiradi. Biroq yangi yoki tor doiradagi qisqartmalar birinchi marta qo'llanganda to'liq nomi bilan izohlanishi kerak.

Davlat boshqaruvi, xalqaro munosabatlar va huquqiy matnlarda tashkilotlar hamda muassasalar nomlarining qisqartmalari keng ishlatiladi. Masalan, BMT xalqaro tashkilot nomining barqaror qisqartmasi hisoblanadi. Rasmiy hujjatlarda qisqartmaning aniqligi alohida ahamiyatga ega. Chunki bir xil harflar turli tashkilot yoki tushunchalarni anglatishi mumkin. Shu sababli hujjatning tegishli qismida to'liq nomni ko'rsatish lozim. Axborot texnologiyalarida IT, AI va URL kabi xalqaro qisqartmalar uchraydi. Ularning qo'llanishi raqamli vositalar, dasturiy ta'minot va internet xizmatlari bilan bog'liq.

Mazkur qisqartmalarning o'zbekcha matnlarda ishlatilishi xalqaro terminologiyaning ta'sirini ko'rsatadi. Biroq ilmiy va o'quv matnlarida ularning mazmunini o'zbek tilida izohlash, zarur hollarda mos muqobilini keltirish o'quvchi uchun qulaylik yaratadi. Ommaviy axborot vositalarida qisqartmalar yangiliklar, sarlavhalar, tahliliy maqolalar va rasmiy xabarlarda qo'llanadi. Ular matn hajmini kamaytirish va axborotni tez yetkazish imkonini beradi.Shu bilan birga, sarlavhada izohsiz ishlatilgan kam tanish qisqartma axborotning tushunilishini qiyinlashtirishi mumkin. Shu sababli ommaviy matnlarda qisqartmaning tanishlik darajasi va auditoriya xususiyatlarini hisobga olish muhimdir.

Qisqartma birliklarning til tizimida barqarorlashuvi ularning grammatik shakllanishi va imloviy me'yorlarga muvofiq qo'llanishi bilan ham bog'liq. O'zbek tilida ayrim qisqartmalar grammatik qo'shimchalarni qabul qilib, gap tarkibida turli sintaktik vazifalarni bajarishi mumkin. Masalan, OTMga, OTMda, BMTning kabi shakllarda qisqartma tegishli kelishik qo'shimchalari bilan qo'llangan.Bunday shakllarning yozilishi qisqartmaning talaffuzi, rasmiy yozilish shakli va amaldagi imlo qoidalariga bog'liq. Shu sababli qo'shimchalarni qo'shishda barcha qisqartmalarga bir xil mexanik qoida tatbiq etish o'rniga, tegishli imlo manbalariga murojaat qilish lozim. Qisqartmalarni yozishda quyidagi tamoyillarga amal qilish maqsadga muvofiq:

qisqartmaning rasmiy va barqaror shaklidan foydalanish;

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

ilmiy va rasmiy matnda birinchi qo'llanishida to'liq nomini ko'rsatish;
matn davomida bir tushuncha uchun bitta shaklni izchil ishlatish;
grafik qisqartmalarni tegishli imlo qoidalariga muvofiq yozish;
noaniq yoki ko'p ma'noli qisqartmalarni zarur hollarda izohlash.

Ushbu tamoyillar matnning aniqligi, tushunarliligi va terminologik izchilligini ta'minlashga yordam beradi. Qisqartmalar tilning kommunikativ imkoniyatlarini kengaytiruvchi vosita bo'lsa-da, ularning qo'llanishida ayrim muammolar mavjud.

Qisqartmalar matnni ixchamlashtiradi va takroriy nomlardan foydalanish ehtiyojini kamaytiradi. Bu, ayniqsa, ilmiy va rasmiy matnlarda muhimdir.Qisqartmalar terminologik birliklarni standartlashtirishga ko'maklashadi. Bir tushuncha uchun umumqabul qilingan qisqa shaklning mavjudligi mutaxassislar o'rtasidagi muloqotni osonlashtiradi. Haddan tashqari ko'p qisqartma ishlatilishi matnning o'qilishini qiyinlashtirishi mumkin. Ayniqsa, qisqartmalarni bilmaydigan o'quvchilar uchun ularning ma'nosini anglash muammoli bo'ladi. Ayrim qisqartmalarning bir nechta ma'noda ishlatilishi noaniqlik keltirib chiqaradi. Bunday vaziyatlarda matnning mavzusi va konteksti orqali ma'noni aniqlash yoki qisqartmaning to'liq nomini keltirish zarur. Ingliz tilidan kirib kelgan qisqartmalar bilan o'zbekcha qisqartmalarning yonma-yon qo'llanishi terminologik izchillikni saqlash masalasini yuzaga chiqaradi. Bunda xalqaro miqyosda qabul qilingan shakllar bilan milliy til me'yorlari o'rtasida muvozanatni ta'minlash muhim.

Tadqiqot natijalari va muhokama

Tahlil natijalari qisqartma birliklar zamonaviy o'zbek tilida bir necha shakllanish va qo'llanish xususiyatlariga ega ekanini ko'rsatadi.Qisqartmalar nutqiy tejamkorlikni ta'minlash, takroriy nomlarni kamaytirish va axborotni ixcham shaklda ifodalashga xizmat qiladi. OTM, OAV va BMT kabi birliklar ushbu vazifaning yaqqol namunalaridir.Qisqartmalar strukturaviy jihatdan bir xil emas. Harfiy qisqartmalar bilan grafik qisqartmalar o'rtasida vazifa va qo'llanish jihatidan farq mavjud. Bo'g'inli va aralash qisqartmalarning tahlilida esa ularning aniq tarkibi hamda amaldagi qo'llanishini hisobga olish lozim.Qisqartmalarning qo'llanish doirasi turli sohalarning kommunikativ ehtiyojlari bilan belgilanadi. Ta'lim, davlat boshqaruvi, ilm-fan va axborot texnologiyalarida ular maxsus nomlar va tushunchalarni ixcham ifodalash imkonini beradi.Qisqartmalarning samarali ishlatilishi ularning me'yoriyligi, izchilligi va auditoriyaga tushunarliligiga bog'liq. Shu sababli qisqartmalarni tartibga solish, ularning to'liq nomlarini izohlash va yozilishida yagona yondashuvni saqlash muhim hisoblanadi.

Mazkur xulosalar sifat tahliliga asoslangan. Qisqartmalarning zamonaviy o'zbek tilidagi faolligi va tarqalish darajasini miqdoriy aniqlash uchun gazeta matnlari, rasmiy hujjatlar, ilmiy nashrlar va elektron matn korpuslari asosida alohida empirik tadqiqot o'tkazish zarur.

Xulosa

Zamonaviy o'zbek tilida qisqartma birliklarning shakllanishi va qo'llanishi til taraqqiyoti, nutqiy tejamkorlik va axborot almashinuvi ehtiyojlari bilan chambarchas bog'liq. Qisqartmalar ko'p komponentli nomlarni ixcham ifodalash, terminologik birliklardan samarali foydalanish va kommunikatsiya tezligini oshirishga xizmat qiladi.Maqolada qisqartmalarning harfiy, bo'g'inli, aralash va grafik shakllari, ularning yuzaga kelish omillari hamda turli sohalarda qo'llanishi tahlil qilindi. Tahlil natijalari qisqartmalarning strukturaviy xususiyatlari va nutqiy vazifalari o'zaro bog'liq ekanini ko'rsatadi.

Qisqartmalarning til tizimida samarali ishlatilishi uchun ularning shakli va ma'nosini izchil qo'llash, imlo qoidalariga rioya qilish hamda matnning kommunikativ maqsadini hisobga olish zarur.

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Ayniqsa, ilmiy va rasmiy matnlarda qisqartmalarning birinchi qo'llanishida to'liq nomini berish matnning tushunarliligini oshiradi.Kelgusida qisqartma birliklarni zamonaviy o'zbek tilining turli funksional uslublari bo'yicha o'rganish, ularning qo'llanish chastotasini aniqlash va terminologik me'yorlashuv jarayonini tadqiq etish ushbu yo'nalishdagi ilmiy izlanishlarning istiqbolli vazifalaridan hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati. — Toshkent: O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi, 2002.
2. Jamolxonov H. Hozirgi o'zbek adabiy tili. — Toshkent: Talqin, 2005.
3. Rahmatullayev Sh. Hozirgi adabiy o'zbek tili. — Toshkent: Universitet, 2006.
4. O'zbek tilining izohli lug'ati. 5 jildli. — Toshkent: O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi Davlat ilmiy nashriyoti, 2006–2008.
5. O'zbek tilining asosiy imlo qoidalari. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1995-yil 24-avgustdagi 339-son qarori bilan tasdiqlangan.
6. O'zbek tilining imlo lug'ati. Maqolani yakuniy rasmiylashtirishda foydalanilgan nashrning nashriyoti va yilini ko'rsatish lozim.

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.